

Наталія ТКАЧЕНКО

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ СТРАХУВАННЯ

Здійснено критичний аналіз сутності понять “страховий ринок” та “страхова система”. Подано графічну модель страхової системи та сформульовано її типові ознаки, притаманні страховій системі. Запропоновано власне визначення дефініції “страхова система”.

В сучасних ринкових умовах страхування є важливою складовою вітчизняної економіки. Останніми роками страхові компанії вирізняються динамічним розвитком, який зумовлений як специфікою цього виду бізнесу, так і прогресивною перебудовою системи страхування в Україні. Розвиток страхового ринку і використання його в інтересах сталого розвитку національної економіки в умовах її інтеграції у світове економічне співтовариство та посилення процесів глобалізації є важливим завданням сьогодення.

Науково-технічний прогрес, поступальне зростання обсягів виробництва товарів і надання послуг, приріст нагромадженого суспільного багатства та пов'язане з цим збільшення кількості і масштабів руйнувань внаслідок прояву техногенних, соціальних, економічних і екологічних ризиків, з одного боку, та прояв кризи в українській фінансово-економічній сфері, з другого, вимагають адекватного вдосконалення страхових відносин та формування в Україні конкурентоспроможних страхової системи і страхового ринку. Формування ефективної страхової системи з метою підвищення її впливу на процес суспільного відтворення вимагає вирішення низки питань як методологічного характеру, пов'язаних із визначенням місця і ролі страхування та страхо-

вих фондів у фінансовій системі держави, так і практичного, метою яких є розробка концепції функціонування та розвитку фінансових підсистем, що входять до складу страхової системи.

З огляду на це, вважаємо за необхідне дати оцінку існуючим теоретичним підходам до визначення сутності понять “страхова система” та “страховий ринок” і сформулювати концептуальні засади трактування їх змісту.

Варто зазначити, що в останні роки з боку як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-економістів проблематиці розвитку страхування приділяється значна увага. Дослідження з питань розвитку страхування та функціонування страхового ринку проводили такі науковці: Ю. Ахведіані, В. Базилевич, А. Бакіров, В. Бігдаш, Н. Внукова, О. Вовчак, Л. Горбач, Н. Грищенко, С. Єфімов, В. Журавлев, А. Загородній, Л. Клікіч, А. Крутик, М. Мних, Л. Нечипорук, Н. Нікуліна, С. Осадець, В. Плиса, С. Тихомиров, Ю. Тронін, К. Турбіна, В. Фурман, І. Хомініч, В. Шахов, Я. Шумелда, Р. Юлдашев та ін.

Водночас питання дослідження теоретичного підґрунтя формування та функціонування страхової системи вітчизняними науковцями не достатньо висвітлені у наукових працях.

Відповідно до вищезазначеного, метою даного дослідження є вивчення підходів,

сформованих вітчизняними та зарубіжними вченими, до визначення понять “страховий ринок” і “страхова система”, окреслення типових ознак останньої та подання її наочно-графічного зображення.

В економічній літературі визначення суті страхової системи одиничні. Обмеженим, на нашу думку, є визначення страхової системи як “сукупності страхових компаній, що функціонують у певному економічному середовищі” [14, 39], оскільки створена зазначеним чином система (без урахування інших суб’єктів) ефективно функціонувати не може. Так, російські вчені визначають страхову систему як “форму організації (побудови) страхових відносин між економічними суб’єктами в національному господарстві, що містить сукупність елементів, об’єднаних внутрішніми зв’язками, які взаємодіють із зовнішнім середовищем (з більшими або сусідніми системами), та є єдиним цілим, властивості якого відрізняються від властивостей окремих елементів” [22, 45].

Із приводу наведеного визначення можна сформулювати зауваження щодо

некоректності акцентування уваги саме на “страхових відносинах” між економічними суб’єктами, що робить його близьким за змістом до визначення терміна “страховий ринок”. Так, у Законі України “Про страхування” саме поняття “страхування” визначається як “вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів” [9].

Це дає підстави дійти висновку, що страховими відносинами є саме відносини із захисту майнових інтересів юридичних і фізичних осіб у разі настання страхових випадків. У найбільш загальному вигляді принципова схема формування страхових відносин показана на рис. 1. Загальновідомо, що учасниками страхових відносин

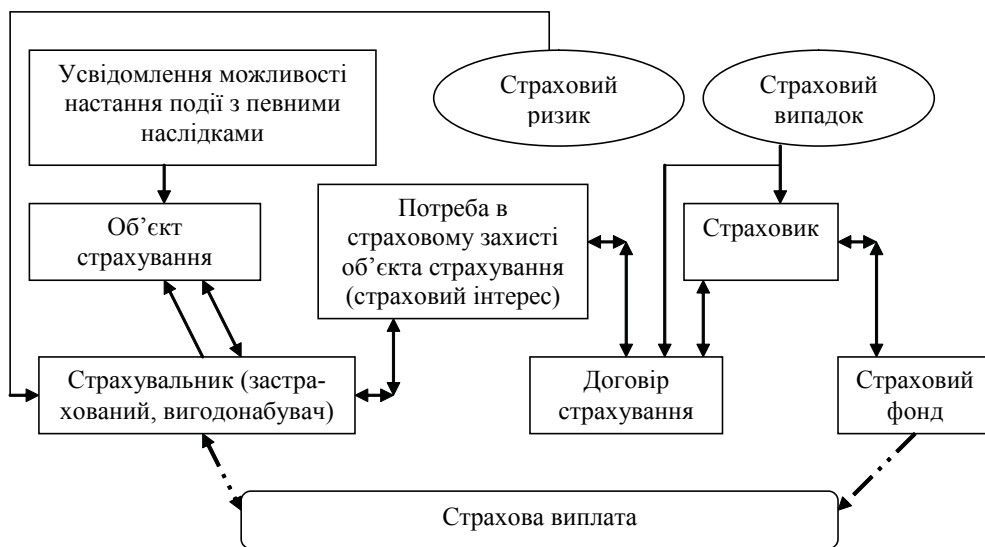

Рис. 1. Принципова схема формування страхових відносин

можуть бути страховик, страхувальник, застрахована особа та вигодонабувач. Якщо ж говорити про страхову систему, то в ній мають місце не лише страхові відносини, а й відносини іншого характеру.

Ю. Н. Тронін поняття “система страхування” визначає як “множину суб’єктів страхування, об’єктів страхування та грошових фондів, пов’язаних між собою відносинами із захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб при настанні певних подій (страхових випадків) за рахунок грошових фондів, що формуються зі страхових внесків (страхових премій), які сплачуються ними, а також іншими (економічними, фінансовими, цивільними та ін.) відносинами” [20, 20]. До суб’єктів страхування Ю. Н. Тронін відносить страховиків, страхувальників, застрахованих осіб, вигодонабувачів, страхових посередників, державні позабюджетні фонди, актуаріїв, організації з підготовки кадрів, спеціалізовані страхові видавництва та ін.

Аналіз наведеного вище визначення системи страхування породжує низку проблемних аспектів:

1) як поєднати між собою множину суб’єктів страхування (зокрема, організації з підготовки кадрів, спеціалізовані страхові видавництва) з об’єктами страхування, не враховуючи можливі зв’язки між ними як між страховиком і страхувальником;

2) не зрозуміло, що автор має на увазі при зазначенні об’єктів страхування (адже об’єктами страхування є майнові інтереси, пов’язані з життям, здоров’ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника чи застрахованої особи, або з володінням, користуванням і розпорядженням майном, або з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі чи її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі), адже в тексті визначення окремо йдеться про відносини із захисту майнових

інтересів фізичних і юридичних осіб, які, як вказано вище, визначено в якості об’єктів страхування;

3) відносини із захисту майнових інтересів розглядаються лише на час настання певних подій (страхових випадків), хоча вони виникають і при формуванні фондів грошових коштів як в галузі соціального страхування, так і в галузі комерційного страхування;

4) не зрозумілою залишається суть відносин, які автор називає “іншими (економічними, фінансовими, цивільними тощо) відносинами”, бо, якщо мова ведеться про відносини із захисту майнових інтересів, то їм вже властивий економічний та цивільно-правовий характер.

Водночас ми повністю погоджуємося з підходом І. П. Хомініча та С. Н. Тихомирова стосовно доцільності застосування терміна “страхова система”, а не “система страхування”. На їхню думку, “система страхування” містить “різні аспекти, пов’язані з технологічним процесом укладання страхових договорів” [22, 45].

До “системи страхування” Ю. Н. Тронін [20, 20] включає і соціальне, і комерційне. Аналогічні елементи, але вже до “страхової системи” відносять і І. П. Хомініч та С. Н. Тихомиров [22, 48]. Вважаємо, що такий підхід є некоректним, оскільки сутність, предмет, об’єкти страхування та інші складові цих галузей страхування є відмінними (табл. 1).

Якщо задатися питанням пошуку схожості між соціальним і комерційним страхуванням, то можна констатувати, що соціальне страхування лише частково (за одним критерієм – “об’єкт страхування”) дещо схоже на особове комерційне страхування. Необхідно також зауважити, що комерційне страхування дозволяє індивідуумам захиститися від більшої кількості ризиків порівняно з соціальним.

Відмінності між комерційним та соціальним страхуванням

№ з/п	Критерій порівняння	Комерційне страхування	Соціальне страхування
1.	Сутність категорії	Система цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних страхових випадків, визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів і доходів від розміщення коштів цих фондів	Система відносин із перерозподілу національного доходу, яка полягає у формуванні за рахунок обов'язкових страхових внесків працівників і роботодавців спеціальних страхових фондів та використанні коштів цих фондів для компенсації втрати доходу або його підтримання внаслідок негативної дії визначених соціальних ризиків
2.	Предмет страхування	Будь-які ризики, які підлягають страхуванню та пов'язані з різноманітними майновими інтересами як громадян, так і юридичних осіб	Основні соціальні ризики, які загрожують відтворенню населення: тимчасова непрацездатність внаслідок хвороби, ушкодження здоров'я, вагітності та пологів, догляду за членом сім'ї; постійна непрацездатність у результаті інвалідності та старості; втрата трудового доходу у зв'язку з неможливістю працевлаштування; втрата доходів сім'ї у випадку смерті годувальника
2.	Форма проведення	Може бути обов'язковим (якщо стосується інтересів держави) та добровільним	Є обов'язковим для всіх громадян і регулюється державою
3.	Об'єкти страхування	Майнові інтереси, пов'язані: – з життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи (особове страхування); – з володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування); – з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності)	Майнові інтереси громадян, пов'язані з компенсацією втрати трудового доходу або оплатою витрат, які раптово виникли внаслідок настання соціальних ризиків
4.	Джерела коштів	Зобов'язання по сплаті внесків несуть юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали із страховиками договори страхування або є страхувальниками відповідно до законодавства України	Зобов'язання по сплаті внесків несуть спільно працівники та роботодавці із залученням, за необхідності, фінансових ресурсів держави
5.	Умови страхових відносин	1) для обов'язкової форми страхування: є всезагальними в рамках держави і мають суворо обов'язковий характер; 2) для добровільної форми страхування: визначаються кожним страховиком окремо на індивідуальній основі	Є всезагальними в рамках держави і мають суворо обов'язковий характер
6.	Мета створення страхового фонду	Метою діяльності є отримання прибутку	Є некомерційним, тобто не має на меті одержання прибутку
7.	Розмір страхових фондів	Визначається кожним страховиком окремо, відповідно до кількості страхувальників або об'єктів страхування, страхових сум, тарифних ставок	Відповідає тому ступеню захисту, який необхідний населенню, відповідно до встановлених суспільних стандартів рівня та якості життя
8.	Розмір виплат	Визначається розмірами сплати страхових внесків та наслідками настання страхових випадків	Визначається розмірами, строками та іншими умовами сплати страхових внесків
9.	Страховики	Фінансові установи, які створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю згідно з Законом України "Про господарські товариства" з урахуванням особливостей, передбачених Законом України "Про страхування", а також одержали у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності	Цільові страхові фонди з окремих видів страхування, а саме з: пенсійного страхування; медичного страхування; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; страхування на випадок безробіття
10.	Страховий ризик	Ймовірна подія або сукупність подій, на випадок яких здійснюється страхування	Обставини, внаслідок яких громадяни та/або члени їх сімей можуть втратити тимчасово чи назавжди засоби до існування і потребують матеріальної підтримки або соціальних послуг за соціальним страхуванням
11.	Визначення ступеня покриття ризиків	Більшою мірою на базі актуарних розрахунків	Більшою мірою шляхом державного регулювання рівня компенсації збитку

Відмінності між соціальним та особовим комерційним страхуванням

№ з/п	Критерій порівняння	Соціальне страхування	Особове комерційне страхування
1.	Предмет страхування	Універсальні соціальні ризики, пов'язані із втратою трудового доходу	Будь-які соціальні ризики, які мають страховий характер та пов'язані з майновими інтересами громадян
2.	Джерела фінансування	Обов'язкові страхові внески робітників, працедавців та держави	Страхові внески будь-яких юридичних або фізичних осіб
3.	Організація та управління	Може знаходитися у підпорядкуванні органів державної влади, а може здійснюватися через незалежні організації, але, в будь-якому випадку, за встановленими законодавством правилами	Здійснюється фінансовими установами, які створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю згідно з Законом України "Про господарські товариства" з урахуванням особливостей, передбачених Законом України "Про страхування", а також одержали у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності
4.	Принцип відшкодування збитку	Принцип обмеженої еквівалентності (залежно від нужденності, але з урахуванням індивідуальної участі у фінансуванні виплат)	Принцип еквівалентності (виплати суворо пропорційні ступеню індивідуального ризику та сплаченим страховим внескам)
5.	Право на соціальні виплати	За наявності соціальних ризиків, що покриваються, але за дотримання певних умов сплати внесків (страховий, трудовий стаж тощо)	Крім права на виплати при настанні страхового випадку існує право на повернення сплачених страхових внесків (викупної суми) без страхового випадку

У табл. 2 наведено основні критерії, які відрізняють соціальне страхування від особового комерційного страхування.

Проведене порівняння дає підстави визначати соціальне страхування як механізм реалізації соціальної політики держави. При цьому, інститут соціального страхування, при управлінні соціальними ризиками, має поєднувати два принципи – соціальне регулювання та страхування. Принцип соціального регулювання полягає у визначенні основних соціальних орієнтирів розвитку суспільства, а принцип страхування – механізму фінансового забезпечення поставлених соціальних цілей. Тому, в процесі свого розвитку, соціальне страхування сформувалося у відмінну від суто страхової самостійну систему фінансового забезпечення певних суспільних потреб, засновану на перерозподілі валового внутрішнього продукту.

Вище зазначалося, що проблематиці дослідження сутності "страхової системи" приділяється, на жаль, недостатньо уваги. Натомість увага фокусується на понятті "страховий ринок". Науковці пропонують визначення сутності "страховий ринок", базуючись на різних критеріях. Наведемо найвідоміші з них:

1) сфера економічних відносин, де об'єктом купівлі-продажу є страховий захист [13, 154; 16, 56];

2) особливе соціально-економічне середовище, така сфера грошових відносин, де об'єктом купівлі-продажу є страховий захист, де формується попит і пропозиція на нього [1, 38; 3, 109; 4, 62; 5, 31; 6, 62; 7, 176; 10, 102; 11, 120; 15, 42; 17, 76; 18, 36];

3) система економічних відносин, що виникають з приводу купівлі-продажу страхової послуги в процесі задоволення суспільних потреб у страховому захисті [24, 685–686];

4) економічний простір або система, що управляється співвідношенням попиту покупців-страхувальників на страхові послуги та пропозицією продавців-страхових організацій із надання страхового захисту [19, 120];

5) економічні відносини в межах певної території, в процесі яких формуються попит, пропозиція і ціна на страхові продукти, укладаються договори страхування та виконуються зобов'язання за ними [23, 44];

6) система економічних відносин, які складають сферу діяльності страховиків і перестраховиків у певній країні, групі країн чи в міжнародному масштабі щодо надання страхових послуг страхувальникам [8, 414];

7) складна, багатофакторна, динамічна, відповідним чином структурована система економічних відносин, що виникають між суб'єктами ринку з приводу забезпечення потреби у страховому захисті [12, 32];

8) загальна кількість страхових і перестрахових компаній, що функціонують на певній території (в окремих державах, континентах або в усьому світі), а також реально існуюча потреба в страховому або перестраховому захисті [25].

На нашу думку, найповніше суть поняття "страховий ринок" окреслює В. М. Фурман, визначаючи його як "систему стійких економічних відносин між покупцями (споживачами, вигодонабувачами), посередниками і продавцями, пов'язаних з формуванням попиту, пропозиції та ціни на прямий страховий захист і перестраховування, що матеріалізуються у страхових, перестраховальних та супутніх послугах у даній країні, групі країн чи міжнародному масштабі" [21, 116]. Та наведене визначення не позбавлене недоліків. Зокрема, якщо мова йде про економічні відносини між покупцями, посередниками та продавцями з приводу формування попиту, пропозиції та ціни на страхування та перестраховування, то:

– по-перше, чому автор не акцентує уваги на виконанні зобов'язань за придба-

ними страховими та перестраховими послугами (до речі, цей момент влучно підкреслює Я. Шумелда);

– по-друге, система "стійких економічних відносин" між вигодонабувачами та посередниками або вигодонабувачами та продавцями (страховими компаніями), на нашу думку, неможлива;

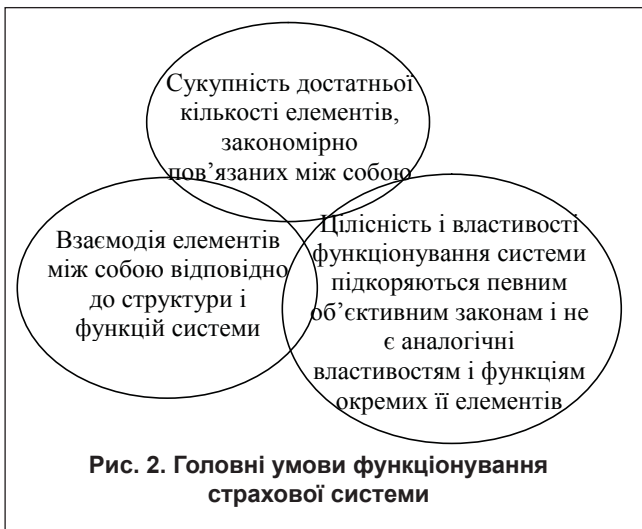
– по-третє, очевидно, що для формування попиту, пропозиції та ціни недостатньо лише покупців, посередників і продавців. Якщо дотримуватися позиції автора, то в страховому бізнесі незрозумілими є місце та роль аварійних комісарів, актуаріїв, об'єднань страховиків і страхувальників, органів державного регулювання, організацій страхового сервісу;

– по-четверте, якщо говорити про покупців, посередників і продавців, то правильніше буде акцентувати увагу на покупцях, посередниках і виробниках. Це пояснюється тим, що посередники є продавцями страхових послуг поряд з їх виробниками – страховими компаніями. Тому в наведеній інтерпретації або слід говорити про покупців (страхувальників) і продавців (страхові компанії та страхових посередників) або про покупців, посередників і виробників;

– по-п'яте, чи потрібно окремо зазначати "супутні послуги" як окремий продукт страхового ринку, якщо вони, як правило, надаються з метою підвищення конкурентоспроможності того чи іншого страхового продукту, і вже входять до нього;

– по-шосте, говорити про формування попиту, пропозиції та ціни на перестраховування недоречно, оскільки воно є вторинним відносно страхування і перестрахові відносини є додатковими економічними відносинами, як і безліч інших, що можуть виникати в процесі функціонування страхової системи.

Таким чином, вищенаведені міркування дають підстави стверджувати, що на існування мають право обидві економічні кате-

Властивості страхової системи кількісно і якісно відрізняються від властивостей складових, які її формують, оскільки страхова система не є механічним відтворенням у більших масштабах сутності та відносин її окремих елементів. Страхова система якісно інше за суттю економічних відносин утворення, яке характеризується певним чинном організованою взаємодією сукупності страхових компаній та інших економічних суб'єктів страхування, які спільно формують цілісну систему в економіці.

Графічна модель страхової системи, наведена на рис. 3.

горії, а саме: “страховий ринок” та “страхова система”.

У цьому контексті вважаємо доречним навести визначення страхового ринку, запропоноване А. Ф. Бакіровим та Л. М. Клікіч, які вказують, що це “підсистема ринку послуг, де специфічні економічні відносини формуються між страховиком і страхувальником з приводу створення та використання страхового фонду” [2, 119].

Проведений огляд різноманітних літературних джерел дає змогу зробити висновок про те, що офіційно визнаного, усталеного визначення терміна “страхова система” нині нема. Для точнішого і повнішого розуміння суті страхової системи як явища необхідно спершу розглянути його складові.

Поняття “система” в наш час широко використовується. Теорія систем активно вивчається науковцями, практично в усіх галузях науки знайшов широке застосування системний підхід. Вивчення страхової галузі з застосуванням системного підходу свідчить, що це не аморфна, неструктурована сукупність страхових компаній, а певним чином організована система, в основі функціонування якої знаходяться інтегровані між собою головні умови (рис. 2).

Кожна система має основні ознаки, які характеризують її як систему та відрізняють від інших систем. На рис. 4 наведено типові ознаки, притаманні страховій системі.

На основі критичного огляду літературних джерел пропонуємо власне визначення поняття “страховий ринок” – як окремої сфери послуг та специфічних економічних взаємовідносин з приводу купівлі-продажу страхового захисту в результаті взаємодії попиту та пропозиції на основі прямих зв'язків, які виникають внаслідок укладання договорів між покупцями та продавцями або між покупцями, продавцями та виробниками, в результаті чого настають передбачені чинним законодавством цивільно-правові та інші наслідки.

Відповідно до вищенаведеного визначення поняття “страховий ринок” за своїм економічним сенсом є вужчим порівняно з поняттям “страхова система”.

Термін “страхова система”, на нашу думку, – це певним чином упорядкована єдність страхових компаній та інших суб'єктів економічних взаємовідносин, які об'єднані внутрішніми зв'язками, в межах національного господарства, на певному проміжку часу взаємодіють між собою та з зовнішнім

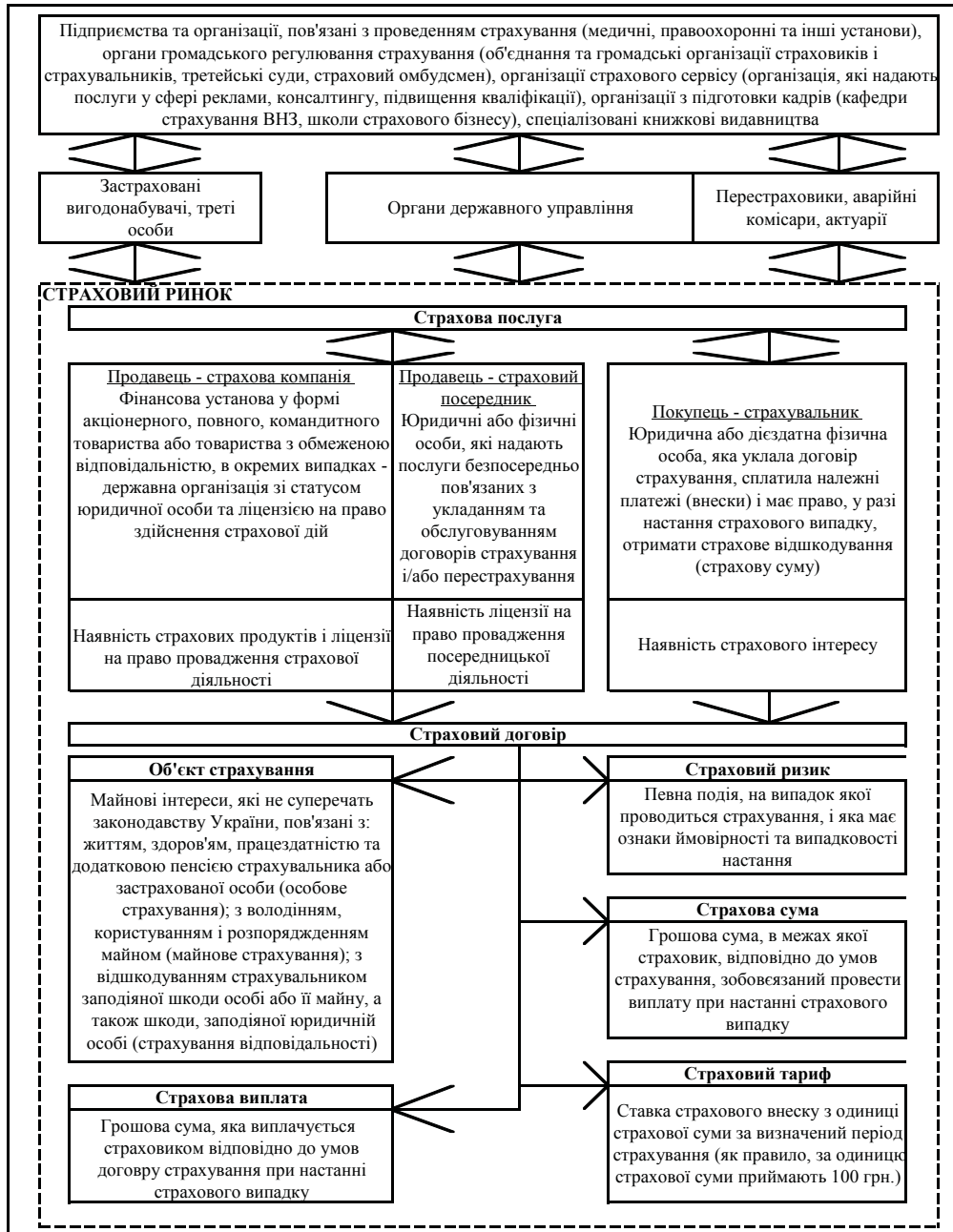

Рис. 3. Графічна модель страхової системи

середовищем, а також виконують належні економічного, юридичного, соціального та їм функції, опосередковані відносинами іншого характеру.

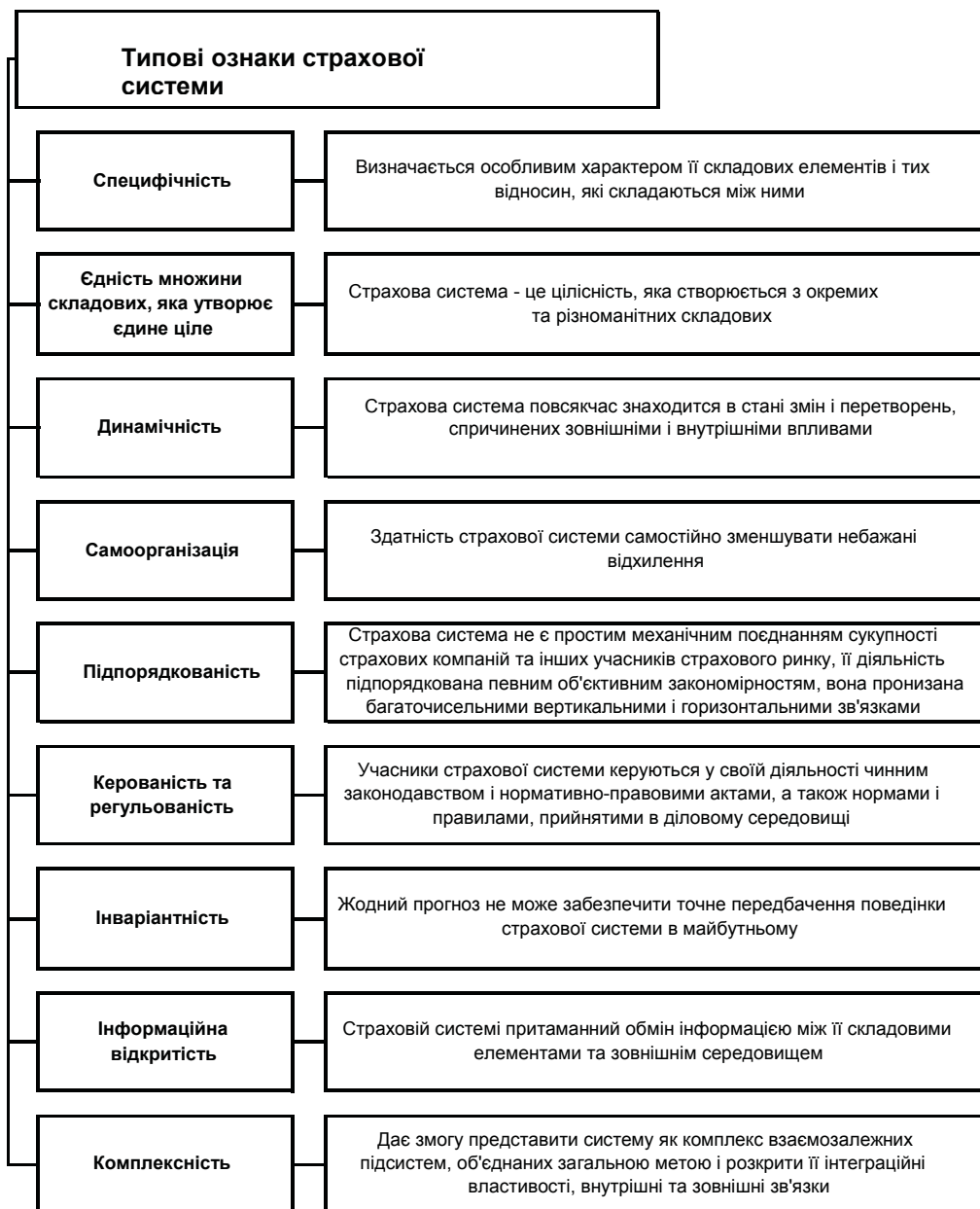

Рис. 4. Типові ознаки страхової системи

Необхідність і доцільність існування страхової системи обумовлена матеріальною природою виробництва, закономірностями кругообороту капіталу. Рівень розвитку

страхової системи є похідною від розвитку суспільства, його виробничих сил та характеру виробничих відносин. Суспільні та людські потреби зумовлюють цілі страхової сис-

теми, обумовлюють її еволюцію, якісні зміни її структури та інших атрибутів. В подальшому метою наших наукових досліджень буде вивчення та узагальнення факторів, які впливають на критерії результативності функціонування страхової системи.

Література

1. Базилевич В. Д. *Страховий ринок України: Монографія.* – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998. – 374 с.
2. Бакиров А. Ф., Кликич Л. М. *Формирование и развитие рынка страховых услуг.* – М.: Финансы и статистика, 2007. – 304 с.
3. Бігдаш В. Д. *Страховання: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* – К.: МАУП, 2006. – 448 с.
4. Воечак О. Д. *Страховання: Навчальний посібник.* – Львів: “Новий Світ-2000”, 2004. – 480 с.
5. Горбач Л. М. *Страхова справа: Навч. посібник.* – 2-ге вид., випр. – К.: Кондор, 2003. – 252 с.
6. Грищенко Н. Б. *Основы страховой деятельности: Учеб. пособие.* – М.: Финансы и статистика, 2008. – 352 с.
7. Ефимов С. Л. *Деловая практика страхового агента и брокера: Учебное пособие.* – М.: Страховой полис, ЮНИТИ, 1996. – 416 с.
8. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. *Фінансовий словник / А.Г. Загородній.* – 3-тє вид., випр. та доп. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 587 с.
9. Закон України “Про страхування” від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР (із змінами та доповненнями). – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
10. Крутик А. Б., Никитина Т. В. *Организация страхового дела: Учеб. пособие.* – СПб.: Изд. дом “Бизнес-пресса”, 1999. – 304 с.
11. Мних М. В. *Страховання як механізм надання гарантій підприємницької діяльності та соціального захисту населення: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.* – К.: Знання України, 2004. – 428 с.
12. Нечипорук Л. В. *Теорія та практика страхового ринку в Україні: Монографія.* – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 300 с.
13. Никулина Н. Н., Березина С. В. *Страхование. Теория и практика: Учебное пособие.* – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 511 с.
14. *Основы страхового менеджмента: Методическое пособие по изучению дисциплины “Страховой менеджмент”:* Учеб. пособие / В. П. Журавлев, В. В. Владимиров, С. А. Банников. – М.: ЗАО Издательство “Экономика”, 2007. – 404 с.
15. Плиса В. Й. *Страховання: Навч. посібн.* – К.: Каравела, 2005. – 392 с.
16. *Страхование: Учебник / Под ред. В. В. Шахова, Ю. Т. Ахведиани.* – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 511 с.
17. *Страховання: Підручник / Кер. авт. колективу і наук. ред. С. С. Осадець.* – 2-ге вид. перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 599 с.
18. *Страховання: теорія та практика: Навчально-методичний посібник / Н. М. Внукова, В. І. Успенко, Л. В. Временко та ін.; За заг. ред. проф. Н. М. Внукової.* – Харків: Бурун Книга, 2004. – 376 с.
19. *Теория и практика страхования: Учебное пособие / Под общ. ред. проф. К. Э. Турбиной.* – М.: Анкил, 2003. – 704 с.
20. Тронин Ю. Н. *Основы страхового бизнеса.* – М.: Издательство “Альфа-Пресс”, 2006. – 472 с.
21. Фурман В. М. *Страховання: теоретичні засади та стратегія розвитку: Монографія.* – К.: КНЕУ, 2005. – 296 с.
22. Хоминич И. П., Тихомиров С. Н. *Методология формирования национальной страховой системы в контексте системного анализа // Финансы.* – 2008. – №3. – С. 44–48.
23. Шумелда Я. *Страховання: Навч. посіб. для студ. економ. спеціал.* – Тернопіль: Джура, 2004. – 280 с.
24. Юлдашев Р. Т. *Страховой бизнес: Словарь-справочник.* – М.: Анкил, 2005. – 832 с.
25. Banasicki A. *Ubezpieczeniagospodarcze.* – Warszawa: Poltext, 1993. – 214 s.